

УДК 78.09 (430)
С 78

Інна Сташевська, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри теорії, історії музики та інструментальної підготовки
Інституту культури і мистецтв
Луганського національного педагогічного університету
імені Тараса Шевченка

РОЛЬ МУЗИКИ У ПЕДАГОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ РУДОЛЬФА ШТАЙНЕРА ТА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНІЙ ПРОГРАМІ ПЕРШИХ ВАЛЬДОРФСЬКИХ ШКІЛ

У статті розкривається роль музики і музичного виховання у антрополого-педагогічній концепції Рудольфа Штайнера. Висвітлюються погляди Р. Штайнера на сутність і виховну цінність музики, виявляються характерні особливості процесу прилучення підростаючого покоління до музики у перших вальдорфських школах.

Ключові слова: Рудольф Штайнер, музика, музичне виховання, антропософія, вальдорфська педагогіка, вальдорфські школи.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Культурні трансформації, а також суспільні перетворення, зокрема процес індустріалізації і технічного прогресу у розвинених країнах світу на межі ХІХ – ХХ століть викликали необхідність структурних та змістовних трансформацій у сфері освіти у відповідності новим вимогам ринку і культури. Це детермінувало активізацію педагогічного руху – реформаторської педагогіки, що розпочався наприкінці ХІХ століття у Європі й Америці і розвивався за різними напрямками – індивідуальна педагогіка, соціальна педагогіка, педагогіка особистості, педагогіка громадянського виховання і трудової школи, експериментальна педагогіка, рух за гімнастично-ритмічне виховання, рух за мистецьке виховання, музично-педагогічний рух й ін.

Основними педагогічними вимогами педагогів-реформаторів стали демократизація школи, створення єдиної системи освіти для всіх дітей шкільного віку незалежно від соціального статусу, відхід від формально-методичного застарілого навчання в школі, забезпечення індивідуальної свободи, самостійності й самовизначення дитини, цілеспрямованого й систематизованого навчально-виховного процесу, орієнтації змісту освіти на учнів. Прогресивні вимоги реалізувались, у першу чергу, через заснування експериментальних реформ-шкіл на основі педагогічних концепцій центральних фігур реформаторської педагогіки – Г. Вінекена,

Е. Демолена, Дж. Дьюї, Г. Кершенштайнера, Г. Літца, М. Монтессорі, П. Петерсена, С. Редді, Р. Штайнера й ін.

Актуальність гуманістичних ідей реформаторського педагогічного руху кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ століття у сучасному суспільстві зумовлює звернення українських дослідників до вивчення прогресивного вітчизняного й зарубіжного педагогічного досвіду тих часів (О. Барило, І. Дичківська, Т. Кравцова, С. Куркіна, О. Перетятко, Т. Петрова й ін.). Недостатньо висвітленим залишається питання впливу реформаторської педагогіки на розвиток музично-педагогічної галузі.

Яскраво вираженою гуманістичною спрямованістю відрізняється музично-педагогічна концепція одного з найбільш суперечливих педагогів світу, засновника антропософії – науки про надчуттєве пізнання світу через самопізнання людини як космічної істоти [1, 59], а також відомої у всьому світі вальдорфської педагогіки Рудольфа Штайнера (1861 – 1925).

Але, якщо антропософські та педагогічні погляди Р. Штайнера, як і інноваційні особливості організації педагогічного процесу на підґрунті вальдорфської педагогіки досліджувались у вітчизняній науковій літературі [2; 3; 4 й ін.], то саме музично-педагогічний аспект у уявленнях Р. Штайнера про навчання і виховання підростаючого покоління поки ще не знайшов належного висвітлення в Україні.

Мета і завдання статті. Тому метою цієї статті є розкриття ролі музики й музичного

РОЛЬ МУЗИКИ У ПЕДАГОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ РУДОЛЬФА ШТАЙНЕРА ТА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНІЙ ПРОГРАМІ ПЕРШИХ ВАЛЬДОРФСЬКИХ ШКІЛ

виховання у антрополого-педагогічній концепції Р. Штайнера та навчально-виховній програмі перших вальдорфських шкіл. У відповідності до мети завданнями дослідження є виявлення на основі першоджерел уявлень Р. Штайнера про сутність і виховну цінність музики, узагальнення характерних особливостей прилучення підростаючого покоління до музики у перших вальдорфських навчально-виховних закладах.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, антропософські погляди Рудольфа Штайнера (1861 – 1925) знайшли відображення у навчальних планах вальдорфських шкіл, перша з яких була відкрита ним у вересні 1919 року у м. Штуттгарт для дітей робітників сигаретної фабрики Вальдорф-Асторія за фінансової підтримки директора фірми Еміля Мольта [9, 60].

У дусі реформ-педагогіки метою виховання Р. Штайнер визнавав гармонійний всебічний розвиток особистості [12, 60], тому організація цих шкіл базувалась на критично-протилежній по відношенню до прагматичної моделі традиційних державних шкіл гуманістично спрямованій концепції вільного виховання, основними принципами якої були орієнтація на особистість дитини, її свобода у виборі шляхів самовираження та самореалізації, цілісність пізнавального, емоційного, комунікативного та діяльницького компонентів навчально-виховного процесу, природовідповідність та взаємозалежність розвитку тіла, душі й духу, індивідуальний підхід на основі урахування індивідуальних (психологічних та фізіологічних) та вікових особливостей учнів, активна пізнавальна й художньо-практична діяльність, забезпечення умов творчої самореалізації дитини, педагогічний супровід духовного становлення особистості, міжпредметні зв'язки. Характерними ознаками організації діяльності Вальдорфських шкіл стали також колегіальне управління школою, викладання всіх основних дисциплін з першого до восьмого класу одним класним вчителем, відсутність традиційних підручників, планування навчального процесу за методом “епох” (навчальних циклів) у формі щоденного “головного уроку”, вербальне оцінювання результатів навчання у початкових та середніх класах, залучення елементів мистецтва у вивчення всіх навчальних дисциплін, тісна співпраця педагогів з батьками.

Особливе місце в ієрархії мистецтв Р. Штайнер відводить музиці. Згідно з його уявленнями, людина, музика і космос знаходяться у безпосередньому взаємозв'язку, а музика є не просто творінням людини або відображенням навколишнього світу, а божественним проявом.

Її коріння лежать у духовному світі, в той час, як коріння інших мистецтв – у фізичному: “музика сфер існує у духовному світі і саме через звуки у фізичному світі відображається духовна дійсність”, “якщо людина слухає музику, вона себе відчуває добре, тому що ці звуки відповідають тим, що вона пережила у світі своєї духовної Вітчизни”, але справжнє переживання музики, в значній мірі, залежить від душевно-духовних здібностей [10, 15, 18, 41 – 42].

У зв'язку з таким розумінням сутності й цінності музики Р. Штайнер критикує ставлення до неї як до розваги і відводить їй центральну функцію в житті людини [12, 116]. Він стверджує, що інтенсивне музичне переживання веде людину до зміни особистості, формування її характеру [10, 130], а музику визначає, з одного боку, засобом протидії появі в людині люциферських сил, що спонукають її на зраду, вбивство, підступність [14, 35], а з іншого – засобом виховання любові до життя, роботи, розвитку волі [12, 47; 13, 169].

Отже, музика і музичне виховання розуміється Р. Штайнером як засіб формування людини. Причому, визначна роль музичного виховання підкреслюється не тільки у процесі індивідуального розвитку особистості, а й у творчому перетворенні через розвиток творчого потенціалу дітей всієї навколишньої дійсності [15, 51]. Соціальну функцію музичного виховання підкреслює і перший вчитель музики вальдорфської школи Пауль Бауман [6]. Він навіть називає справжньою трагедією, якщо дитина обмежена у можливості спілкування з музикою, та стверджує, спираючись на антропософські уявлення про музику як божественну репрезентацію, що немає сенсу поділяти дітей на музикальних та немусикальних, так як “є не більше немусичних людей, ніж сліпих та глухих” [7, 342]. Згідно з антропософськими уявленнями, немусичних дітей взагалі не може існувати, є тільки такі, котрі мають недостатньо розвинене музичне сприйняття [15, 45].

Одним з принципових положень музично-дидактичної концепції Р. Штайнера є підпорядкування змісту музичного навчання його уявленням про розвиток людини у ритмі семи років. Перші сім років, за теорією Р. Штайнера, дитина пізнає світ несвідомо через почуття й образне мислення. Тому педагогічним завданням є створення відповідного оточення для розвитку почуттів, фантазії, мислення дитини. Формування уявлень про реальні речі мусить здійснюватись не через інтелектуально-абстрактні пояснення, а через процес власної спонтанної активності на основі гри і наслідування. Музичне переживання

РОЛЬ МУЗИКИ У ПЕДАГОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ РУДОЛЬФА ШТАЙНЕРА ТА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНІЙ ПРОГРАМІ ПЕРШИХ ВАЛЬДОРФСЬКИХ ШКІЛ

і вираження дитини у дошкільний період Р. Штайнер пов'язує із переживанням ритму й інтервалу квінти – аналогічно музичній активності ранніх людських культур. У зв'язку з цим, основними засобами музичного виховання у цьому віці визначаються спів відповідних віку пісень, ритмічне вимовляння віршів, танцювальний рух, елементарне інструментальне музикування на основі принципу наслідування [10; 12].

У наступні сім років розвитку дитини пріоритетне місце у змісті музичного навчання Р. Штайнер відводить співу, інструментальному музикуванню і слуханню музики. Але, якщо дитину у перші сім років життя він вважає “ритміком”, то у наступні роки, в більшій мірі, розвивається почуття мелодії. Особливе значення у цей період освоєння дитиною елементів музичної культури педагог приділяє авторитету вчителя. У зв'язку із переважанням у процесі музичного навчання дітей до 14 років активності емоційної сфери рекомендує використовувати на уроках репродуктивні форми вокального й інструментального музикування. Тільки після 14 років, згідно із антропософською теорією розвитку, у юної людини пробуджується інтерес до гармонії. Саме у третій семеричний період розвитку учнів, за Р. Штайнером, мусить починатися їх навчання через власне судження про музику, тому зміст занять мусить ставати все більше інтелектуальним, а практична діяльність спрямовуватись на розкриття індивідуальності кожного з школярів через музичну інтерпретацію, власну композиторську творчість, імпровізацію. І тільки після 21-го року, на думку антропософа, у людини з'являється почуття музичної форми і разом з цим здібності до цілісного розуміння музичних творів. Музичний репертуар протягом всього терміну навчання в школі педагог радить підбирати згідно з його теорією взаємозв'язку розвитку дитини із її сприйняттям і розумінням інтервалів [6; 7; 10].

Важливим зауваженням педагога є необхідність збереження в процесі навчання балансу між видами музичної діяльності дитини – співом, інструментальним музикуванням і слуханням музики [15, 177]. У зв'язку з визначенням важливим виховним завданням гармонізації темпераменту через послаблення його можливих однобічних домінант, вибір музичного інструменту Р. Штайнер рекомендує здійснювати у відповідності до темпераменту дитини за принципом: “подібне лікується подібним”. Наприклад, для вираженого сангвініка найбільш придатними визначаються дерев'яні духові інструменти, для холерика – духові та

ударні, для меланхоліка – струнно-смичкові, для флегматика – ліра [10, 58 – 62].

Протягом шести років Р. Штайнер разом із вчителями першої вальдорфської школи удосконалював навчальні плани з усіх дисциплін. З першого ж року діяльності навчального закладу нового типу Р. Штайнер організував і систематичні курси для спеціальної підготовки “вальдорфських” педагогічних кадрів. Вчителька однієї з перших вальдорфських шкіл Кароліна фон Хайдебранд повністю на основі лекцій Р. Штайнера на курсах для вчителів представила у своїй публікації “Про навчальний план Вільної вальдорфської школи” його дидактичні вимоги з викладання предмету “Музика” у різних класах [8].

За словами Пауля Баумана, “навчальний план вальдорфської школи базується на визнанні дитячої натури, що розвивається... Основи цієї педагогіки зумовлені антропософією Рудольфа Штайнера. Також і музичне виховання дітей стоїть на цьому фундаменті...” [6, 2]. Але важливим зауваженням П. Баумана є те, що навчальний план з предмету “Музика” дає лише загальні рекомендації і представляє вчителям можливість діяти у відповідності із особливістю ситуації. Музичне виховання розуміється педагогами як вільне мистецтво на противагу навчанню за суворими правилами, а ключовим принципом музичних занять визначається урахування індивідуальних і вікових особливостей учнів [7, 396].

На основі аналізу праць Р. Штайнера та його послідовників П. Баумана і К. фон Хайдебранд [6; 7; 8; 10; 12; 13] у наступній таблиці узагальнено характерні особливості прилучення дітей дошкільного й шкільного віку до музики у перших вальдорфських навчально-виховних закладах.

Характерною ознакою вальдорфської педагогіки є використання евритмії – нового виду мистецтва руху, що винайшов у 1911 році Р. Штайнер. Через мову рухів евритмія надає візуальну образну форму звучанню мови й музики, а її ключовою відмінністю від традиційного мистецтва руху є акцент на духовному. За словами Р. Штайнера, відношення між ритмікою Е. Жак-Далькроза та евритмією є таке: якщо перша є хімією, то друга – алхімією [11, 31]. Як визначила дослідниця основ і перспектив естетичного і ритмічного виховання через рух Єва Банмюллер, якщо ритмічне виховання Е. Жак-Далькроза мало на меті розвиток музичного сприйняття і музичної свідомості, то евритмія Р. Штайнера – пізнання через феномен ритмічного руху відношень між людиною і космосом у антропософському смислі [5, 81].

Незважаючи на антропософське підґрунтя

РОЛЬ МУЗИКИ У ПЕДАГОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ РУДОЛЬФА ШТАЙНЕРА ТА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНІЙ ПРОГРАМІ ПЕРШИХ ВАЛЬДОРФСЬКИХ ШКІЛ

Таблиця 1.

Характерні особливості прилучення дітей дошкільного й шкільного віку до музики у перших вальдорфських навчально-виховних закладах

освітній рівень	пріоритет музичних параметрів	форми переживання й освоєння музичних параметрів	завдання музичного навчання і виховання	основний зміст музичних занять	музичний репертуар
дошкільний	Ритм	несвідоме музичне переживання, введення у світ музики через метод наслідування	розвиток музичного слуху, метроритмічного почуття, фантазії і мислення дитини	слухання музики; власна музична активність на основі гри і наслідування: танцювальний рух, ритмічна мова; спів та елементарне інструментальне музикування	дитячі пісні про пори року, свята й ін. у межах пентатоники
1 – 2 класи	мелодія, ритм	поступовий перехід від хаотичного музичного переживання до внутрішньо пов'язаного музичного почуття	пробудження і гармонізація душевного потенціалу дитини; розвиток музичних і творчих здібностей, почуття прекрасного і не прекрасного	слухання музики; активна репродуктивна вокальна й інструментальна діяльність; елементарне диригування; музично-ритмічний рух	дитячі пісні у межах пентатоники, музика середньовіччя у григоріанському стилі
3 – 4 класи	мелодія, ритм	переживання і освоєння музики, у більшій мірі, через почуття й емоції	пробудження і гармонізація душевного потенціалу дитини; розвиток музичних і творчих здібностей, почуття прекрасного і не прекрасного	слухання музики; колективна вокальна й інструментальна діяльність в класі; освоєння нотної грамоти, ступенів ладу й інтервалів на базі попереднього почуттєвого досвіду через власну музичну діяльність; читання з аркушу; навчання гри на музичному інструменті у формі приватних індивідуальних занять	народні, професійні, похідні й ін. пісні у мажорі й мінорі, що допомагають учням освоїти інтервали терції і кварта; музичні твори на основі ладів церковної музики; музика епохи Ренесансу
5 – 6 класи	гармонія, мелодія, ритм			слухання музики; участь у шкільних музичних колективах – хорі, оркестрі, ансамблі; індивідуальне навчання гри на інструменті; багатоголосний спів, введення до основ гармонії, інструментознавства; знайомство з елементарними музичними формами; транспонування; освоєння теоретичних знань в процесі роботи із ритмічними, мелодичними і гармонічними вправами	пісенна творчість, музичні твори у класичному стилі різних європейських країн

РОЛЬ МУЗИКИ У ПЕДАГОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ РУДОЛЬФА ШТАЙНЕРА ТА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНІЙ ПРОГРАМІ ПЕРШИХ ВАЛЬДОРФСЬКИХ ШКІЛ

Продовження таблиці 1.

7 – 8 класи	характер музики	зростання інтелектуального елементу освоєння музики	формування здібностей власної оцінки музики, розуміння елементарних музичних форм, виховання почуття прекрасного і здібностей насолоджуватись прекрасним	слухання і порівняння різних музичних творів; багатоголосний спів під супровід та а capella; індивідуальне й колективне інструментальне музикування; освоєння теорії музики на базі практичних вправ; імпровізація; ознайомлення із біографіями і творчістю видатних композиторів	музичні твори епохи Романтизму; музичний репертуар, спрямований на переживання учнями інтервалу октави
9 – 12 класи	естетичне в музиці, музичні форми		формування музичного смаку, здібностей музичного вираження, інтерпретації музичних творів	аналіз музичних творів; спів у змішаному хорі; інструментальна активність у шкільному оркестрі й ансамблях; композиція; імпровізація; освоєння історії музики минулого і сучасності	твори європейських композиторів різних епох і жанрів

виникнення мистецтва евритмії, сьогодні воно використовується з метою розвитку здібностей музичного сприйняття й музично-ритмічного вираження дітей і молоді у різних країнах світу. У минулому залишилось штайнерівське обґрунтування евритмії в душі виховної концепції Платона та античної космології, а саме мистецтво стало важливим педагогічним засобом як у мистецькому та загально-естетичному, так і у терапевтичному аспектах.

Отже, істотні елементи вальдорфської музично-дидактичної системи визначаються антропософською антропологією Р. Штайнера, його уявленнями про сутність музики й музичного переживання людини в окремі етапи її розвитку. Але, незважаючи на це, за власними словами Р. Штайнера, вальдорфські школи не є закладами для формування антропософського світогляду, знання “духовної науки” слугують живому вихованню й створенню мистецько-виховної школи [16, 32]. При цьому мистецьке виховання розуміється не просто як викладання окремих дисциплін, а як педагогічний принцип, що пронизує

також і зміст немистецьких предметів та сприяє реалізації генеральної мети діяльності вальдорфських шкіл – вихованню свободи і власної відповідальності учнів.

Все ж таки суттєвим недоліком вальдорфської музичної дидактики сучасні критики називають саме її сувору нормативність відповідно з антропософськими уявленнями Р. Штайнера. Так, зумовленість структуризації змісту музичного навчання антропософською концепцією музичного розвитку людини, зокрема її переживанням інтервалів у різні вікові періоди, євроцентризм – обмеженість музичного репертуару європейською музикою, а також відхилення сучасної музики і будь-яких технічних засобів обмежує можливість дитини у спілкуванні із творами музичного мистецтва різних епох і країн протягом всього терміну навчання. Абсолютна фаворизація авторитету вчителя в процесі навчання дітей перших-середніх класів блокує критично-раціональний аспект освоєння дітьми навчального матеріалу на початковому і середньому ступенях

РОЛЬ МУЗИКИ У ПЕДАГОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ РУДОЛЬФА ШТАЙНЕРА ТА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНІЙ ПРОГРАМІ ПЕРШИХ ВАЛЬДОРФСЬКИХ ШКІЛ

освіти. Все це, звичайно, суперечить сучасним психолого- й музично-педагогічним уявленням.

Висновок. Розгляд музично-дидактичних поглядів Р. Штайнера у контексті реальної ситуації в сфері західноєвропейської музичної освіти на початку XX століття дозволяє зробити висновок про їх кардинальну відмінність від традиційних на той час уявлень про масове музичне виховання і навчання та резонанс із ключовими принципами реформаторської педагогіки й концепцією музичного виховання.

Незважаючи на своєрідне, багато в чому суперечливе обґрунтування Р. Штайнером значення музики у житті людини й підпорядкованість вальдорфської музичної дидактики антропософському світогляду, постановка мистецького, зокрема музичного виховання у центр шкільної освіти, суттєве розширення змісту музичного навчання, застосування методів вільного виховання на основі принципів власної дії учнів, урахування їх індивідуальних особливостей, міжпредметних зв'язків й ін. дали суттєвий імпульс для розвитку музично-педагогічної теорії і практики у гуманістичному напрямі та формування діяльній й особистісно орієнтованій музичній дидактиці у Німеччині й інших країнах.

Хоча при фашистському режимі вальдорфські школи були заборонені, після 1945 року вальдорфський рух поширився по всіх континентах. За статистикою сьогодні у світі нараховується біля 800 вальдорфських шкіл [9, 61]. У сучасному суспільстві спостерігається ренесанс реформаторських педагогічних ідей та шкільних моделей. Посилення інтересу до вальдорфських шкіл викликано їх практичною ефективністю, що витримала перевірку роками.

Доцільним вважається подальше дослідження проблеми з перспективи інтеграції вальдорфської педагогіки у вітчизняний освітній простір і використання гуманістичних ідей Р. Штайнера та його послідовників у процесі музичного виховання учнів традиційних загальноосвітніх шкіл.

1. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия; СПб.: Норинт, 1998. – 1456 с.

2. Вільне виховання та навчання дітей дошкільного віку за педагогічними ідеями Р. Штайнера та їх адаптація в українське педагогічне середовище: Теоретичні основи / Литвин В. В., Біба О. А., Литвин Л. В., Біба А. Д. – К.: ЗНЗ “Вальдорфська школа “Михайл”, 2005. – 76 с.

3. Іонова О. М. Науково-педагогічні основи навчально-виховного процесу в сучасній школі

за ідеями вальдорфської педагогіки / Олена Миколаївна Іонова: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 2000. – 35 с.

4. Москвичева Н. А. Р. Штайнер / Наталья Александровна Москвичева. – М.; Ростов н/Д: Издательский центр “МарТ”, 2006. – 128 с. – (Серия “Философы XX века”).

5. Bannmüller E. Grundlagen und Perspektiven ästhetischer und rhythmischer Bewegungserziehung / Eva Bannmüller. – Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 1990. – 325 s.

6. Baumann P. Lieder der freien Waldorfschule / Paul Baumann. – Stuttgart: Verlag Freie Waldorfschule, 1921. – 41 s.

7. Baumann P. Musikalische Erziehung / Paul Baumann. // Das Goetheanum. – 1926. – S. 342 – 396.

8. Heydebrand K. Vom Lehrplan der Freien Waldorfschule / Karoline von Heydebrand. – 2 Aufl. – Stuttgart: Waldorfschule, 1951. – 54 s.

9. Kalwa M. Musikunterricht in Waldorfschulen / Michael Kalwa // Musikunterricht in Reformschulen / Hrsg. von Siegmund Helms. – Kassel: Bosse, 2001. – 61 – 83 s.

10. Steiner R. Das Wesen des Musikalischen und das Tonerlebnis im Menschen. 7 Vorträge: 1906, 1920, 1921, 1923 / Rudolf Steiner. – 2 Aufl. – Dornach: Rudolf Steiner Verlag, 1975. – 192 s.

11. Steiner R. Die Entstehung und Entwicklung der Eurythmie (1915) / Rudolf Steiner. – 2 Aufl. – Dornach: Rudolf Steiner Verlag, 1982. – 223 s.

12. Steiner R. Die Erziehung des Kindes vom Gesichtspunkte der Geisteswissenschaft / Rudolf Steiner. – Stuttgart: Verlag Freies Geistesleben, 1961. – 129 s.

13. Steiner R. Die pädagogische Praxis vom Gesichtspunkte geisteswissenschaftlicher Menschenerkenntnis: die Erziehung des Kindes und jüngeren Menschen; acht Vorträge, gehalten in Dornach vom 15. bis 22. April 1923 / Rudolf Steiner / Hrsg. von Hans Rudolf Niederhauser. – Dornach: Rudolf Steiner Verlag, 1991. – 223 s.

14. Steiner R. Erziehung und Unterricht aus Menschenerkenntnis: Neun Vorträge, gehalten für die Lehrer der Freien Waldorfschule in Stuttgart / Rudolf Steiner. – Dornach: Rudolf Steiner Verlag, 1972. – 154 s.

15. Steiner R. Erziehungskunst: Methodisch-Didaktisches / Rudolf Steiner / Hrsg. von Marie Steiner. – Freiburg im Breisgau: Novalis Verlag, 1948. – 263 s.

16. Steiner R. Rudolf Steiner in der Waldorfschule: Vorträge und Ansprachen für die Kinder, Eltern und Lehrer in der Waldorfschule Stuttgart, 1919 – 1924 / Rudolf Steiner. – Dornach: Rudolf Steiner Verlag, 1989. – 235 s.

Стаття надійшла до редакції 24.03.2009